

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.108>

UOT: 801.73

Rəna İskəndərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, istiqlaliyyət küç., 26

e-mail: iskenderlirena@gmail.com

ŞƏMSƏDDİN SAMİ VƏ TÜRK DÜNYASI

Xülasə

Tənziyat dövrünün görkəmli nümayəndəsi, alban əsilli Şəmsəddin Sami (1850 – 1904) ömrünü bütövlükdə Türk xalqının mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, inkişafına həsr etmiş müəlliflərdən biridir. Onun yaradıcılığı çoxşaxəli olsa da, əsas məqsəd, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şanlı türk tarixini təbliğ etmək idi. Məqalə müəllifin elmi-bədii irsinə, o cümlədən türk xalqına həsr etdiyi mənəvi sərəvtlərə həsr olunub. Təbii ki, bu bilgilərdən öncə, Şəmsəddin Saminin həyatına da qısa nəzər salınıb. Belə ki, müəllifin yaşam tərzi və prinsipləri vacib amillər sırasında olaraq bilavasitə onun yaradıcılığına güclü təsir etmişdir. Əldə olan və Şəmsəddin Sami bəyə həsr olunan tədqiqatlardan istifadə edərək (həmin əsərlərin müəllifləri - Abdullah Uçman, Ömər Faruk Akün, Ağah Sırrı Levend, Florida Kulla və s.) müəllifi bir şəxsiyyət kimi incələməyə çalışdıq ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun əsərlərinin yaranma səbəbini aydın şəkildə təsəvvür edə bilək. Onu da vurğulayaq ki, Saminin dövrü, söylədiyimiz kimi, Tənziyat ədəbiyyatının təşəkkül dövrünə təsadüf edilir və onun hər bir əsəri çağdaş Türk ədəbiyyatında yeni cığır demək idi. Təqdim olunan yazıda tədqiqatçının müəyyən səbəblərdən işıq üzü görməyən lakin türkçülük ideyasını aşılaraq “Qutadqu-bilik”, “Orxon abidələri” (ön söz, mətn, tərcümə və şərh) “Ləhcəyi-Türkiyəyi-məmaliki-Misir” və s. əsərləri haqqında məlumat var. Tədqiqatçı-alim “Orxon abidələri” və “Qutadqu-bilik” əsərlərini türk oxucularına tərcümə edən ilk müəllif idi.

Müəllifin “Qamusul-əlam” adlı altı cildlik lüğətinə gəlincə, o, Türkiyədə öz tərtibat və quruluşuna görə ilk Türk ensiklopediyası adını qazanmışdır. Sözügedən lüğətdə, Şərq və Qərb kontekstində, ən-ənəyə və öz dəsti-xəttinə və məramına sadıq qalan leksikoqraf yenə də türk aləminə geniş yer ayırmışdır. Belə ki, coğrafiya və tarix məzmunlu bu lüğətin hər cildində türk xalqlarının mədəniyyətinə və tarixinə geniş yer ayrılmışdır. Belə məlumatlardan biri, bir çox türk mənşəli xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnoqenezində və Azərbaycan dilinin formalaşmasında böyük rolunu oynayan xəzərlər haqqında olan məndir. Tədqiqatçının bu qədim türk tayfası haqqında təqdim etdiyi məlumat olduqca maraqlı və aktual olduğu üçün mətn osmanlı türçəsindən dilimizə tərcümə edilərək məqalədə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: alim, lüğət, türk xalqı, tarix, ədəbiyyat

Giriş

Alban əsilli Şəmsəddin Sami ömrünü bütövlükdə Türk xalqlarının tərəqqi və mədəniyyətinin inkişafına həsr etmişdir. Tədqiqatçının yaradıcılıq prosesinin təbiətini anlamaq və təsəvvür yaratmaq üçün onu bir şəxsiyyət kimi özünü də qısaca təhlil etmək məqsədində uyğun olardı. Onu da qeyd edək ki, Türk ədəbiyyatının görkəmli siması Şəmsəddin Saminin yaşadığı Tənziyat dövrü ictimai-siyasi-ədəbi hadisələrlə zəngin bir dövr olub. Çoxsaylı məktəblərin açılışı, Avropaya gənclərin göndərilməsi, müxtəlif elm sahələrinə aid yeni nəşrlər, ilk qəzet və dərgilər çağdaş mədəniyyətinin inkişafına təkan vermişdir. Meydana gələn ictimai cəmiyyətlərin də (“Cəmiyyəti-kitabət”,

“Cəmiyyəti-tədrisiyyəyi-Osmaniyyə”, “Cəmiyyəti-ilmiiyyə” və s.) əsas məqsədi ətrafında ziyalıları toplayaraq xalqın tərəqqi və maariflənməsinə xidmət etmək idi. Eyni zamanda, Tənzimat həm də Türkiyə üçün Avropa mədəniyyətini qəbul etdirmək üçün bir vasitə olmuşdur. Nəticədə yeni növ ədəbiyyat yaranmışdır. Onların görkəmli təmsilçilərindən Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, o cümlədən Şəmsəddin Sami və digərlərin adlarını qeyd etmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu müəlliflərin yaradıcılığı qərbyönlü xüsusiyyətlərlə zəngin olduğu üçün, bilavasitə yeni növ olan Tənzimat ədəbiyyatının inkişafına səbəb olmuşlar.

Şəmsəddin Saminin tərcümeyi-halını öyrəndikdə, məlum olur ki, atası Xalid bəy, babası Durmuş bəy Bəratdan Fraşerə köçmüş Timar bəylərinin nəslindəndir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Sami, Fraşerlilərin kökünü araşdıraraq özü də onların ərazi olaraq Bəratdan gəlmələrini göstərmişdir [18, c.4, s.44]. Bu məlumatlar bir daha ona dəlalət edir ki, Sami Türk xalqına öz yaradıcılığı ilə töhfə vermiş şəxs olsa da, milliyətçə alban idi [20, c.38, s.519]. Əldə olan bütün mənbələrdə müəllifin uşaqlıq illəri eyni şərhlə edilir. Belə ki, doqquz yaşında (1859) atasını, on bir yaşında anasını (1861) itirmiş Sami Fraşeri böyük qardaşı Əbdül bəyin himayəsində böyüyür. Əbdül bəy valideynlərinin ölümündən sonra ailəsini Yanyaya köçürür. İbtidai məktəbi Fraşerdə oxuyan Sami təhsilinə özündən böyük qardaşı olan Naim ilə birlikdə Yanyada Zosemiya adlı rum liseyində davam edir (1865). Yeni, modern təlim üsullu bu məktəbdə Sami şəhərin ən məşhur müəllimləri yanında kimya, riyaziyyat, tarix, astronomiya, o cümlədən italyan, fransız, latın, ərəb və fars dillərini öyrənir. Mənbələrdə müəllifin tədrisindən geniş yazılsa da, müəllimlərdən yalnız ikisinin adı sadalanır. Onlardan biri hələ öz vətəninə, Fraşerdə ərəb və fars dillərinin bünövrəsini qoyan Qalxandələnli Mahmud Əfəndidir [14, s.661]. Digəri Zosemiya liseyinin məşhur müəllimi, ərəb və fars dillərinin tədrisi ilə məşğul olan Yaqub Əfəndidir [19, c.5, s.520]. Səkkiz illik məktəbi yeddi ilə bitirən alim (1871) qısa bir müddət Yanyada “Məktubi-qələm”də çalışmış, daha sonra 1872-ci ildə İstanbula gələrək qardaşı Naim Fraşer ilə birlikdə “Mətbuat qələmi”ndə işləməyə davam etmişdir. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, müəllifin yaradıcı fəaliyyəti buradan başlayır. Ümumiyyətlə, həyatının sonunadək müəllifin məsul vəzifələrdə işləməsinə baxmayaraq onun yaradıcılığa olan həvəsi və istedadı hər şeydən üstün idi. Müəllifin qəlbində olan bu sönməz məşəl ona mənəvi sərvətlər məcmuəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Abdullah Uçman, Ömər Faruk Akün, Ağah Sırrı Levend, Florida Kulla, Fırat Güllü və digər tədqiqatçılar onun müxbirlik fəaliyyətini geniş şəkildə şərh edərək bir neçə qəzet və jurnalların adlarını sadalamışlar [7, s.39]. Əksər mənbələrə istinadən, müəllif öncə “Hadiqa” adlı jurnalda baş redaktor kimi çalışmağa başlamışdır. Şəmsəddin Sami bəy 1873-cü il martın əvvəlləri “Hadiqa” bağlanandan sonra “Sirac” qəzetində müxbir və tərcüməçi kimi işləməyə davam etmişdir. 1874-cü ildə, o, Trablusqərbə ərəbcə və türkcə nəşr olunan vilayət qəzetinin baş redaktoru kimi göndərilir. Bu məkana gedişi alimlər arasında müzakirəyə səbəb olur və birmənalı qarşılanmır. Belə ki, bir qrup alim onun təcrübəli mütəxəssis olaraq dəvət olunduğunu göstərir [12, c.11, s.411; 15, s.40]. Bununla yanaşı, Saminin Trablusqərbə Əbdülhəmidin qəzəbinə düçar olaraq Yeni Osmanlılar kimi sürgünə göndərildiyini qeyd edən digər mənbələr də mövcuddur [9, c.2, s.1075; 11; 15, s.662]. Bir neçə tədqiqatçı isə, məsələn, onlardan biri olan Yusuf Akçura, öz əsərlərində, səbəbini və münasibətini göstərmədən müəllifin həyatını xronoloji halda şərh edərək Trablusqərbə sadəcə gedişini qeyd etmişlər [8, s.110].

Beləliklə, Sami, mənbələrdən məlum olduğu kimi, Trablusqərbdə (Tripoli) türkcə-ərəbcə nəşr olunan “Trablüs” adlı qəzetinin sahibi və baş redaktoru olmuşdur [8, s.110]. Bir il burada çalışandan sonra müəllif İstanbula dönərək “Mühərrir” adlı məcmuənin idarəsi ilə məşğul olur. Daha sonra, 9 fevral 1876-cı ildə Mihran əfəndi ilə birgə Türk mətbuat tarixində önəmli yer tutan ilk günlük qəzet olan “Sabah”ın təsisçisi olaraq orada bir ilə yaxın baş redaktor vəzifəsini daşımışdır [3, c.10, s.506]. 1877-ci ilin fevral ayında rum əsilli dövlət xadimi, yazıçı və həkim Yannis Sava Paşa (1832-1904) Cəzayiri-Bəhri Səfid valiliyinə təyin olunduqda Sami onunla bərabər möhürdarı olaraq beş ay müddətinə Rodosa gedir [13, c.2, s.412; 15, s.662]. Beş ayın tamamında Sami bu vəzifədən istefa edir. Bu ərəflər rus-türk muharibəsinə təsadüf edilir. Mənbələrdən bəlli olduğu kimi, Sami oradan Yanya ərazisinə keçir və Abidin Paşanın qurduğu Müfəttiş Komissiyasında bir neçə ay katib vəzifəsində çalışır [1, c.2, s.215; 13, c.11, s.412].

Şəmsəddin Saminin 1880-ci ildə "Ailə" məcmuəsinin qurucusu olması əlimizdə mövcud olan bütün qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. 16 səhifəni əhatə edən bu jurnalın daha çox qadın auditoriyası var idi. Çünki dərgi "Ailə", "Ev idarəsi", "Səhhət", "Uşaqlara hekayə" və bu kimi digər mövzuları əhatə edirdi. Ağah Sırrı Levend, o cümlədən digər tədqiqatçılar öz əsərlərində bu jurnalın yalnız üç nömrəsinin nəşri haqqında məlumat çatdırmışlar [13, c.11, s.416; 14, s.61; 20, c.38, s.520]. Sami tərəfindən təsis olunan başqa bir məcmuə "Həftə" dərgisidir (1881-1882) [13, c.11, s.416; 20, c.38, s.520]. Redaktoru da Sami olan bu jurnal müxtəlif mövzuları, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənəti əhatə edirdi [14, s.62]. 1892-ci ildə Şəmsəddin Sami "Təftişi-əskəri Komissiyası" adlı təşkilatda baş katib vəzifəsində ucalmışdır. Qeyd edək ki, 1880-ci ildə II Əbdülhəmidin iradəsi ilə sarayda qurulan bu qurumda Sami katib vəzifəsinə təyin olunmuşdur [8, s.110]. Əldə olan bir çox mənbələr Saminin həyatında olan bu dəyişikliyi xüsusi qeyd edirlər. Türk tədqiqatçısı Nihad Sami Banarlıya gəlincə, o, Saminin baş katiblik vəzifəsinə keçməsinin dəqiq tarixini də qeyd edərək 1893-cü ili göstərmişdir [9, c.2, s.1074].

Geniş ensiklopedik biliyə sahib olan Saminin yaradıcılığı hələ öz zamanəsində aktuallığı ilə seçilən bədii əsərlərdən, dərslərdən və çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrdən ibarət idi. Tərcümə sənətində də qələmini sınamış müəllif həmçinin beş fransız pyesin və Fransanın tarixinə həsr olunmuş bir əsərin mütərcimi olmuşdur. Müəllifə həsr olunmuş monoqrafiyalardan da məlum olur ki, Şəmsəddin Sami Qurani-Kərimin tərcüməsinə belə təşəbbüs etmişdir [15, s.99].

Ömrünün son iyirmi üç ilini yalnız ensiklopedik və dilçilik əsərlərinə həsr etmiş tədqiqatçının "Qamusi-fransəvi", "Qamusi-türki", "Qamusi-ərəbi" kimi mühüm lüğətləri nəinki Türk dünyasının, o cümlədən Qərb ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. Əfsuslar olsun ki, leksikoqrafın ərəbcə-türkcə olan "Qamusi-ərəbi" adlı lüğəti də müəllifin çap olunmamış əsərlərin siyahısına daxildir. Lüğətin nəşr problemi haqqında dolğun məlumat verən türk ədəbiyyatşünas-alimi Ağah Sırrı Levend öz əsərində yazmışdır ki, kitabın ilk hissələri çapdan çıxarkən cəmiyyət tərəfindən çox bəyənilmiş və nəticə olaraq, Sami bəy lüğəti Salkımsöyütdə kirayə götürdüyü bir dükanda satdırmağa qərara gəlir. Lakin erməni baskını zamanı dükən qarət edilmiş və lüğətin çap olunmuş hissələri, o cümlədən qaralama və əlyazma nüsxələri oğurlanmışdır. Bu hadisə "Qamusi-ərəbi"-nin çapının davam etməməsinə səbəb olmuşdur [15, s.86]. Kitab natamam olaraq 504-cü səhifədə qalmışdır. Ön sözü yoxdur. Çox güman ki, qarət zamanı ön sözü olan hissə də itən nüsxələrin içində olmuşdur [15, s.86].

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, Şəmsəddin Sami daim əsərlərində türk mədəniyyətinə, onun qədim və eyni zamanda zənginliyinə tarixi bir fakt kimi yanaşmış və bu məramı öz əsərlərində təbliğ etməyə çalışmışdır. Müəllifin müxtəlif səbəblərdən çap üzü görməmiş əsərlər buna bariz nümunədir. Bunlardan "Qutadqu-bilik", "Orxon abidələri" (ön söz, mətn, tərcümə və şərh) "Ləhcəyi-Türkiyəyi-məmaliki-Misir", "Ət-Tuhfətuz-zəkiyyə" kimi əsərlərin adlarını çəkmək olar.

"Qutadqu bilik" – Yusif Xas Hacibin 1070-ci ildə qələmə aldığı əsərdir. Əsərdə türk və İslam mədəniyyətinin inikasını öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən Sami bu əsəri türk aləminə tanımaq istəmişdir. Bildiyimiz kimi, bu yazılı abidənin üç nüsxəsi mövcuddur. Sami tədqiqatlarını hər 3 nüsxə üzərində aparmışdır. Əsər üzərində olan tədqiqatlar Sami tərəfindən əlyazma şəklində bir kiçik və üç böyük dəftərə yazılmışdır. Kiçik dəftərin sonunda əsərin yazılma tarixinə və yerinə dəlalət edən yazı var. Burada "Erenköy 11 rəbiul əvvəl 320/Haziran 1902 Şəmsəddin Sami", "Əbu Əli Şəmsəddin Əbdürrəhman Sami əl-Fərəsi" və "1320-də (1902) Konstantiniyada yazılmışdır" kimi qeydlər göstərilmişdir. Kiçik dəftərə mətnin orijinalı, böyük dəftərlərə isə mətnin müasir dildə tərcüməsi və şərhləri yazılmışdır. O, əsərində yalnız bir neçə ərəb və fars kəlmələrinin mövcudluğunu göstərərək mətnin digər sözləri "bizim (türklərin) büsbütün buraxıb unutmuş olduğumuz xalis və təmiz türkcə sözlər və qaydalarıdır" kimi kəlmələr işlətmişdir [15, s.96]. Daha sonra bu önəmli əsəri türk dilinə tərcümə edib mətn və şərhləri ilə birlikdə çap etdirmək arzusunu bildirən tədqiqatçı, əlində yalnız Vamberinin nəşr etdiyi tərcümədən və çağatayca olan lüğətdən başqa bir qaynaq olmadığını qeyd etmişdir. Tədqiqat zamanı tədqiqatçı-alim bir neçə yerdə Vamberinin səhvlərini də aşkar etmiş və bu səhvləri düzəltmək üçün qızı Sədi və ögey oğlu Mithatın yardımından istifadə etmişdir. Türk alimi Nəcib Asim öz yazılarında qeyd etmişdir ki, Saminin Vamberinin tərcüməsindən istifadə etdiyini

gördükdə ona daha dolğun və düzgün olan Rodlofun tərcüməsini təklif etmiş və həmin nüsxəni Fuad Raiflə göndərmişdir [15, s.97].

“Orxon abidələri” – türk xalqlarının əldə olan ən qədim yazı örnəkləri V-IX yüzilliklərə aid edilən Orxon-Yenisey abidələridir. Bu yazılar Skandinaviya mənşəli run əlifbasına bənzədiyi üçün onlara türk-run yazıları, eləcə də qədim türk abidələri də deyilir.

Orxon abidələri ilə tanış olan Şəmsəddin Sami onları xalqına çatdırmaq niyyəti ilə bu abidələr haqqında kitab yazmağa başlamışdır. Tədqiqatçı öz əlyazmasını 104 səhifəni tutan bir dəftərə yazmışdır. Dəftərin üzərində 19 məhərrəm 1321-ci il (4 mart 1319-cu il) tarixi qeyd edilmişdir. Saminin bu abidə üzərində tədqiqatını Agah Sırrı Ləvəndin monoqrafiyasından izləyək: Dəftərdə, şərqyönlü abidələri təmsil edən mətnin altında ərəb hərfləri ilə tərcüməsi, tərcümənin altında isə şərhlər göstərilmişdir. Səhifələrin sonlarında da qeydlər var. Orxon yazısı qırmızı, ərəb hərfləri ilə tərcüməsi qara, türkcəsi mavi mürəkkəblə göstərilmişdir [15, s.97].

“Cənub-qərb abidələri”. Təəssüf ki, bu abidələrə aid tədqiqata başlayan alim onu elə birinci səhifəsində yarımçıq buraxmışdır. Daha sonra buna “Miftahil-qadimə” başlığı altında beş səhifəlik açıqlama yazmışdır. Nəcib Asim də öz yazılarında danimarkalı tədqiqatçı Tomsenin “Orxon kitabələri” əsərini Samiyə gətirdiyini, kitabın özünün isə vaxtı ilə Stokholm Şərqşünaslar Konqresinə heyət tərkibində gedən Əhməd Midhata Tomsen tərəfindən hədiyyə edildiyini və Əhməd Mithat tərəfindən İkdam külliyyatında “Ən əski türk yazıları” adı altında nəşr edildiyini yazmışdır [6, s.54; 15, s.97-98].

Qeyd etmək vacibdir ki, “Orxon abidələri” və “Qutadqu-bilik” əsərlərini türk oxucularına tərcümə edən ilk müəllif Şəmsəddin Sami idi. Hətta ömrünün son illərində bunların məktəbdə tədris edilməsi fikrini irəli sürmüşdür [12, c.11, s.421].

“Ət-Tuhfətuz-zəkiyyə” əsəri 203 səhifəni tutan bir dəftərə yazılmışdır. Sonda tarix olaraq 2 rəcəb 1321/1903-1904-ci il qeyd edilib. Qıpçaq dilinin lüğətidir. Maraqlıdır ki, Sami bu dəftərə “Ömrümün içinə bir səyahət” başlığı altında öz avtobioqrafiyasını yazmaq istəmiş, hətta üzərində 6 haziran 1318 (1902)-ci il tarixini də qoymuşdur [96, s.98]. Lakin heç bir sətir yazmadan vərəqi çevirib arxasına “Ət-Tuhfətuz-zəkiyyə” adlı əsəri yazmağa başlamışdır. Bu əsərin yazılmasında yenə türk alimi Nəcib Asimin böyük rolu vardır. O, “Ət-Tuhfətuz-zəkiyyə” adlı kitabı Samiyə şəxsən özü tapıb gətirmişdir [6, s.54; 12, c.11, s.422].

“Ləhcəyi-Türkiyəyi-məmaliki-Misir” adlı tədqiqat əsəri 171 səhifəni əhatə edən bir dəftərə yazılmışdır. Dəftərin üzərində “*Kitabul-idrak li lisanil-ətrak, tərcümani-türki və arabi, et-Tuhfətuz-zəkiyyə fil-lüğətit-turkiyyə kitablarından cəm edilmişdir*” cümləsi var [15, s.98]. Dəftərdə əlifba sırası ilə düzülən bütün sözlərin mənaları açıqlanır. Əsər 1945-ci ildə Besim Atalay tərəfindən hazırlanan ön söz və tərcüməsi ilə birlikdə İstanbulda (TDK nəşri) çap olunmuşdur [7, s.60; 15, s.98].

Tədqiqatçının “Qamusul-elam” adlı lüğətinə gəlincə, o, öz tərtibat və quruluşuna görə Türkiyənin ilk ensiklopediyası adına layiq görülmüşdür [12, c.11, s.418]. 1306(1888)-1316(1899)-cı illər ərzində hazırlanan bu iri həcmli əsər əlifba sırası ilə tərtib olunmuş altı cildlik kitabdır. Ümumi həcmi 4830 səhifədir. Ensiklopedik tərzdə yazılmış lüğətin mövzu dairəsi isə tarix və coğrafiya ətrafındadır. Bu haqda I cildin titul vərəqində müəllif tərəfindən qısa qeyd də var: “Qamusul-elam” tarix, coğrafiya və xüsusi əhəmiyyəti olan adları özündə cəm edən bir mənbədir” [16].

“Qamusul-elam”ın yazılışında istifadə olunan ədəbiyyata gəlincə, o, türk alimi Agah Sırrı Levəndin Şəmsəddin Samiyə həsr etdiyi monoqrafiyasına əsasən, 84 qaynaqdan ibarətdir [15, s.85]. Hətta, bunların bəzilərinin adları həmin monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Bu lüğətdə də Qərb və Şərq mədəniyyəti kontekstində türk dünyasına geniş yer ayrılmışdır. Belə ki, burada türk mədəniyyətini və tarixini əks etdirən çoxsaylı mətnlərə rast gəlinir ki, bunlar türk xalqının inkişaf mərhələlərinin araşdırılması sahəsində faktların obyektivliyini müəyyən etməyə kömək edən vasitələrdəndir.

Lüğətdə yer alan və diqqəti cəlb edən belə aktual mövzulardan biri qədim türk etnosuna mənsub olan - xəzərlərə həsr olunmuş qısa və lakonik şərhdir. Bu xalqın mənsubiyyətini araşdıran Şəmsəddin Sami sözügedən lüğətdə aşağıdakı məlumatı çatdırmışdır: “*Xəzərlər türk əqvamına mənsub olub. Xəzər dənizinin şimal-qərbində və Atil, yəni Volqa çayının Asiya və Avropa hissəsində*

- geniş bir coğrafiyanı əhatə etmişlər. Onlar VII əsrdə, qərbə doğru iləriyələrkək, Rusiyanın cənubunu zəbt etmiş və sərhədlərini qərbədək - Dnepr və şimaladək, Oka çayınadək uzatmışlar” [18, c.3, s.2039]. Şəmsəddin Sami, xəzərlərin qüvvələri və əraziləri artdıqdan sonra, onların Konstantinopola - Roma imperiyasına tərəf hərəkət etdiyini qeyd etmişdir. Bu məlumat həqiqətə uyğundur. Qaynaqlara istinadən, VII əsrin ortalarında yaranmış Xəzər xaqanlığı Bizans imperiyası üçün təhlükəyə çevrilmişdir. 576-581-ci illər ərzində Kubrat xanın hakimiyyəti dövründə özünün əzəmətli çağlarını yaşayan Türk xaqanlığın işğalçılıq siyasəti nəticəsində VII əsrin III rübündə bolqarları özlərinə tabe etmiş, daha sonra mövqelərini Krım və Taman yarımadaşarınadək uzatmaq niyyətində olduğu üçün bizanslara da böyük təhlükə yaratmışlar. Belə ki, VII əsrin 70-ci illərində Krım yarımadasına hücum edən xəzərlər oranın böyük bir hissəsini ələ keçirdilər [21, s.231]. Sami, xəzərlərin xristianlıq dinini qəbul etməsini həmin vaxta aid edir [18, c.3, s. 2039]. Onu da qeyd edək ki, ilk dinləri şamanlıq olan xəzərlər [5] 651-ci ildən 965-ci ilədək müxtəlif dinləri qəbul etmişlər. Belə ki, xristianlıq dininin yayılmasına səbəb Bizans imperiyası olmuşdur. Lakin müasir tədqiqatlar göstərir ki, bu din slavyanlarda, bolqarlarda olduğu kimi, tam şəkildə rəsmiləşmədi. Mövzunu davam edən Şəmsəddin Sami xəzərlərin Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan ilə Qafqazda muharibə etməsi və həmin müharibədə xəzərlərin məğlubiyətə uğramasını göstərmişdir. Nəticədə, xəzərlərdən sağ qalan əsgərlərin əksəriyyəti islam dinini qəbul etmişlər [18, c.3, s.2039]. Ümumiyyətlə, əməvilər dövrünə təsadüf edən xəzər-ərəb muharibələri nəticəsində ərəblərin xəzərlər üzərində qələbə, strateji əhəmiyyət kəsb edərək onların Albaniya, Dərbənd, Dağıstanın bir hissəsi, o cümlədən Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur [4]. İslam dini də məhz ərəblərlə olan muharibələr nəticəsində yayılmışdır. Xüsusən də bu din Dağıstanın cənub hissəsində, Dərbənddə daha geniş yayılmışdır. Qaynaqlardan məlum olur ki, 737-ci ildə məğlubiyət nəticəsində, xaqanın özü də islam dinini qəbul etmişdir [22]. Qeyd edək ki, xəzərlərdə din mövzusuna toxunan Şəmsəddin Sami bir çox tarixçilərin söylədiklərinə sükənərək xəzər qövminin daxilində ümumiyyətlə, dinin sərbəst olduğunu göstərmişdir. Xəzərlərin sıralarında xristian, müsəlman olmaqla yanaşı yahudilər də var idi. Sübut olaraq Şəmsəddin Sami, Harun ər-Rəşid zamanında Bolqar dövlətinə ezam olunan tarixçi Əhməd bin Fədlanın bu səfəri haqqında yazdığı risaləni misal gətirir. Sözügedən risalədə xəzər qövminin üç dinə bölünməsi, hətta aralarında bütpestlik dininə sitayiş edənlərin olması haqqında da məlumat var. Həmin dövrdə Xəzər xaqanlığın mərkəzi Atil çayının iki tərəfinədək vaqe olmuşdur. Eyni zamanda, Atil adlı şəhər də var idi və bu şəhərdə müsəlmanlara məxsus geniş cami-şərif var idi. Bu məlumatları öz risaləsində çatdıran Əhməd bin Fədlan həmçinin xəzər qövminin türkdilli olmamasını və ümumiyyətlə heç bir dil qrupuna da mənsub olmadığını yazmışdır. Həmçinin, Əhməd bin Fədlan bu xalqın “qara xəzər” və “ağ xəzər” adları ilə ikiyə bölünməsini söyləmişdir. Qeyd edək ki, orta əsr alimi İstəxri də xəzərləri “ağ xəzərlər” və “qara xəzərlər”ə bölərək ağ xəzərləri qırmızı saçlı və mavi gözlü olduğunu, qara xəzərlərin isə dərilərinin qara rəngə çalınmasını qeyd etmişdir [5].

Tədqiqatçı-alim, qədim qövmin titullarından danışarkən həmin şərhədə yazmışdır ki, xəzərlər hökmdarlarına xaqan, rəislərinə isə bəy deyərək müraciət edirdilər. Sami bu kəlmələrin sırf türk mənşəli olduğunu nəzərə çatdıraraq xəzərlərin türkdilli olmaqlarına işarə edir. Xəzər xaqanlığında idarə etmə strukturuna gəlincə, həqiqətən, müasir tədqiqatlarda da göstərilədiyi kimi, türk imperatorluğunda hakim mövqedə iki xaqan var idi. Əsil xaqan “Böyük xaqan”, ondan asılı olan isə “Xaqan bəy” adlanırdı [2, s.183]. Həmçinin, Şəmsəddin Sami lüğətində qədim yunan tarixçilərinin bu ərazilərdə asket həyat təzi sürən Ağasirus adlı bir xalqın mövcudluğunu da qeyd edərək söyləmişdir ki, bəzi alimlər bu xalqın mənşəyini xəzərlərlə bağlayırlar [18, c.3, s.2039]. Alim bu fikri səhv hesab etsə də, özü söylədiyi kimi, bu yanlış məlumat da bir daha xəzərlərin qədim xalq olduğuna əsaslı sübutdur.

Sami, IX əsrin əvvəllərində Xəzər xaqanlığının əksər ərazilərinin varaklar tərəfindən, qərb hissəsinin isə peçənlər tərəfindən istila etdiyini yazmışdır. Şərhin sonunda, Şəmsəddin Sami, xəzər dövlətinin yalnız Krım adasının divarlarından ibarət olmasını və XVII əsrin əvvəlində isə oradan da onların çıxarılmasını söyləmişdir. O vaxtdan etibarən, xəzər qövmi tədricən məhv olur və ya assimilyasiya olaraq digər türk xalqlarına qarışır. Xəzər xaqanlığının süqutunu araşdıran müasir tədqiqatlarda da göstərilir ki, xaqanlığın X əsrin ikinci yarısından sonra süqutu qaçınılmaz idi. Müəllif

lüğətində xəzərlərə həsr olunan şərhin sonunda Nisabon adlı filosofun sözlərinə istinad edərək xəzərlərin Xəzər bin Yafət nəslindən olduqlarını da yazmışdır [18 , c.3, s.2039]. Lakin biz əldə olan heç bir mənbədə bu fikirlərlə qarşılaşmamışıq.

Nəticə

Nəticə olaraq söyləmək istərdik ki, ölkəsinin çox mürəkkəb bir dövründə məsul vəzifələrdə çalışan Şəmsəddin bəy yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qələmindən bir an da olsun ayrılmamışdır. Əslində, Şəmsəddin Saminin vəzifələri (müxbir, redaktor, baş redaktor, katib, baş katib) ilə yazdıqları arasında dərin əlaqənin olduğu da inkaredilməzdir. Müəllifin tədqiqatları sayəsində türk dünyasının sanki parlaq, nəhəng qalereyası yaranır. Yəni, vətənpərvər ruha sahib olan Şəmsəddin Sami, bir türk sevdalısı olaraq, onun tarixinə, mədəniyyətinə sahib çıxmış və onu yaşatmaq üçün də yazmaq zəhmətini öz qələminə həvalə edən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aydın, A.A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi (müqayisəli) dərslik: [2 cildə] / A.Aydın. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – c. 2. – 2007. – 280 s.
2. Aydın Mədətoğlu Qasımlı. Türklər (Tarixi oçerklər) Bakı-2012, s.545
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cildə] / tərtibçi: C.B.Quliyev, - Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, – c. 10: Froct – Şüştər. – 1987. – 608 s.
4. Ərəb-Xəzər müharibəsi və Azərbaycan: [Elektron resurs] URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1078834>
5. Xəzər xaqanlığında dinlər: [Elektron resurs] – URL: <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=175>.
6. İskəndərli, R.B. Şəmsəddin Saminin bədii irsi, dərslikləri və çap olunmamış əsərləri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi əsərlər, – 2017. №1(4), – s. 51-56.
7. İskəndərli, R.B. Şəmsəddin Saminin həyatı, mühiti və yaradıcılığı / R.B. İskəndərli. – Bakı: Avropa, – 2021. – 92 s.
8. Akçura, Y.H. Tükçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi / Y.H.Akçura. – İstanbul: Özdemir basımevi, – 1978. – 252 s.
9. Banarlı, N.S. Resimli türk edebiyatı tarixi: [2 cildə] / N.S.Banarlı. – İstanbul: – Milli Eğitim Basımevi, – c. 2. – 1987. – 1366 s.
10. Doğramacıoğlu, H. Şəmsəddin Saminin kalemindən dil və edebiyat meselelər // Uluslararası Sosial Arastırmalar Dergisi, – Vol. 3 /10 Winter, – 2010. – 518 s.
11. Güllü, F. Fırat Güllünün teatro yazıları / 20 ağustos 2008 çarşamba, Şəmsəddin Sami ve Gave Piyesi. Şəmsəddin Sami ve Tiyatro. <http://firatgullu.blogspot.com/2008/08/semsettin-sami-ve-gave-piyesi.html>
12. İslam Ansiklopedisi [13 cilt] / İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – c. 11: Suğd – Tarika 1979. – 785 s.
13. Kabaklı, A.Ö. Türk edebiyatı [5 ciltte] / A.Ö.Kabaklı. – İstanbul: Türk edebiyatı vakfi yayınları, – c. 2. – 1975. – 531 s.
14. Kulla, F. Hayatını Türk ile Arnavut Dil ve Edebiyatına adanmış şahsiyyət olaraq Şəmsəddin Sami // – Eskişehir: Türk Dünyası Belgeler Zirvesi: Gönül Soltanları bulaşması, 26-28 mayıs, – 2014, s. 659-672.
15. Levend, A.S. Şəmsəddin Sami / A.S.Levend. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – 1969. – 211 s.
16. Sami, Ş. Kamusul-A'lam [6 ciltte] / Ş.Sami. – İstanbul: Mihran, – c. 1. – 1889. – 800 s.
17. Sami, Ş. Kamusul-A'lam [6 ciltte] / Ş.Sami. – İstanbul: Mihran, – c. 2. – 1899. – 3204-4000 s.
18. Sami, Ş. Kamusul-A'lam [6 ciltte] / Ş.Sami. – İstanbul: Mihran, – c. 3. – 1894. – 2404-

3200 s.

19. Sami, Ş. Kamusul-A'lâm [6 ciltte] / Ş.Sami. – İstanbul: Mihran, – c. 5. – 1896. 3204-4000

s.

20. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi / Yönet. kur. Başkanı M. Akif Aydın. – İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, – c. 38: Suyolcu - Şerif en-Nişaburi. – 2010. – 588 s.

21. Артманов, М.И. История хазар / М. И. Артманов. - Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. - 523с.

22. Ислам в Хазарии: [Elektron resurs] – URL:
https://cyclowiki.org/wiki/Ислам_в_Хазарии

Rana Iskenderli

SHAMSADDIN SAMI AND THE TURKIC WORLDVIEW IN HIS WORKS

Summary

Shamsaddin Sami (1850–1904), an Albanian-born writer of the Tanzimat era, was a prominent intellectual dedicated to the culture, literature, and advancement of the Turkish people. Though his works cover a wide range of themes, his central mission was to explore and celebrate the rich history and culture of the Turkic world. This article examines his literary and scholarly legacy, highlighting the spiritual and intellectual depth of his contributions to Turkic identity.

A brief overview of Sami's life is included, as his personal background greatly influenced his work. Drawing on research by Abdullah Uçman, Ömer Faruk Akün, Sırrı Levend, Florida Kulla, and others, we aimed to better understand Sami as an individual in order to grasp the motivations behind his writings. Notably, Sami's career coincided with the Tanzimat literary movement, and each of his new publications left a lasting impact on Turkish literature, opening new horizons.

The article also explores some of Sami's lesser-known works that remain unpublished, such as "Kutadgu Bilig", "Yenisei Inscriptions" (with preface, text, translation, and commentary), and "Lehçetü't-Türkîyye-i Mamalik-i Mısır". These works reflect his deep interest in Turkism and Turkic heritage. Sami was the first to translate the "Yenisei Inscriptions" and "Kutadgu Bilig" for Turkish readers.

His six-volume encyclopedia "Kâmûsü'l-A'lâm" is recognized as the first Turkish encyclopedia. Covering historical and geographical topics, it shows Sami's continued commitment to the Turkic world. Of particular note is the entry on the Khazars, an ancient Turkic people who played a significant role in the ethnogenesis of several Turkic groups, including the Azerbaijani Turks. Due to its relevance, this section was translated from Ottoman Turkish into Azerbaijani and annotated for further study.

Keywords: Scholar, dictionary, turkish people, history, literature